

Kampen om mannskapet

Utskrivning og verving i Norge på 1700-tallet

The fight over military recruits

Conscription and enlistment in Norway in the 18th century

Finn Erhard Johannessen

Professor ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo.

Dr.philos. 1999

f.e.johannessen@iakh.uio.no

Sammendrag

Artikkelen gir på flere punkter et nytt bilde av de militære forhold i Norge på 1700-tallet. Det er velkjent at styrkene ble bygget opp, men ikke at dette ledet til at det ble kamp om mannskapet – både mellom sjø- og landforsvar, mellom utskrevne og vervede (også danske) enheter og til en viss grad mellom militærvesenet og det sivile samfunnet. De nasjonale regimentene som besto av utskrevne karer fra bygdene, la beslag på hovedtyngden av mannskapet, og jeg undersøker hvordan oppbyggingen foregikk, spesielt hvem som ble skrevet ut. Det viktigste nye resultatet er at bønder, det vil si gårdbrukere, til en viss grad ble holdt utenfor fordi de skulle konsentrere seg om gårdsdriften og betale skatt, noe som faller godt sammen med embetsmennesenes allmenne syn på bøndene og deres oppgaver.

Nøkkelord

Utskrivning, verving, matroser, tjenere, stavnsbånd.

Abstract

The article offers a new picture of military conditions in Norway in the 18th century, which, after 1720, was a period of peace. It is well known that the forces were nevertheless built up, but not that this led to struggles about the recruits – both between the army and the navy and between conscripted and enlisted forces. Even units enlisted in Denmark recruited in Norway. The main bulk of the Norwegian army was, however, made up of national regiments based on conscription. No universal conscription existed, either in Norway or other countries, and recruits were young men from the countryside. They were equipped by farms organized in groups, worked as servants on one of these farms in times of peace, and took part in some military training locally. Their number more than doubled during the century, and the article shows how this was actually done, and in particular who were conscripted. The main, new result is that farmers – men owning or renting a farm – were exempted to some extent from conscription in order to concentrate on running their farms and paying their taxes. This evidence is in accordance with the officials' general view of the peasants and their duties.

Keywords

Conscription, enlistment, seamen, servants, adscription.

I løpet av 1700-tallet skjedde det en så kraftig oppbygging av de militære mannskaper i Norge, både til lands og til vanns, at det, paradoksalt nok, ble det fredelige 1700-tallet som ble militærvesenets storhetstid i Norge, ikke det krigerske 1600-tallet. I denne artikkelen er formålet å undersøke hvordan denne oppbyggingen foregikk, hvem som ble trukket inn, og på hvilken måte. Jeg går også inn på sosiale forhold og holdninger og oppfatninger både høyt og lavt. Det blir dermed en bred, empirisk undersøkelse, men avslutningsvis vil resultatene bli sammenholdt med Øystein Rians synspunkter i en skarp artikkel fra 2014, som kortfattet berører temaet. Tittelen annonserer et hovedresultat: Oppbyggingen førte til kamp om mannskapet, først og fremst mellom forskjellige militære enheter, men også i en viss grad mellom det militære og deler av det sivile samfunn.

Fremstillingen bygger på en rekke kilder, men hovedkildene er uttalelser og forslag fra regimentssjefene i Norge fra ca. 1780 i forbindelse med at det skulle lages en ny landmilitær forordning for Norge samt militære ruller. Rullene er en velkjent kilde (som kan si mer enn hva de vanligvis brukes til), mens uttalelsene neppe har vært brukt før. Derfor er det grunn til å omtale dem nærmere. Det dreier seg om omkring tretti uttalelser fra alle deler av landet på opptil femti sider. De inneholder et vell av informasjon om utskrivningsforhold og synspunkter på forskjellige spørsmål knyttet til disse. Synspunktene er selvfølgelig subjektive, det ligger i sakens natur, men ofte er det de samme synspunkter som går igjen, og det er slike jeg legger mest vekt på.

I det følgende gir jeg først en oversikt over forskningssituasjonen, deretter prøver jeg å forklare paradokset om militær ekspansjon i en fredelig tid, for så å gi en oversikt over militærvesenet i Norge med særlig vekt på oppbyggingen på 1700-tallet. Deretter følger de egentlige undersøkelsene.

Det krigerske 1600-tallet, da hæren i Norge ble etablert, har appellert sterkere til militært interesserte historikere enn det fredelige 1700-tallet. De viktigste nyere arbeidene om 1600-tallet er Gunner Linds bok *Hæren og magten i Danmark 1614-1662* fra 1994, som også omtaler norske forhold, og Ole Gjeruldsens avhandling *Den norske hæren 1660-79 – utskrivning og organisering* fra 2013. Militærvesenet er også grundig omtalt av Øystein Rian i flere brede fremstillinger.¹

1700-tallets militære forhold er oversiktsmessig behandlet av Terje H. Holm i bind 1 av *Norsk forsvarshistorie* fra 2000, og – mer nyskapende – av Sølvi Sogner i bind 6 av *Aschehougs norgeshistorie* fra 1996.² Gunner Linds artikkel «Den dansk-norske hær i det 18. århundre – optimering, modernisering og professionalisering» fra 1986 er et grunnleggende arbeid med overordnede perspektiver, men går ikke detaljert inn på de spørsmål som tas opp her. Egil Øvrebø ga ut nærmest en materialsamling om sjøinnrulleringen på Vestlandet under den store nordiske krig i 1996. Jakob Seerup behandler den dansk-norske flåten i sin avhandling *Søetaten i 1700-tallet* fra 2010 og i artikkelen «Flådebyen København» fra 2014. I begge arbeider kommer han inn på sjøinnrulleringen i Norge, men naturlig nok uten å behandle ordningen som helhet. Om verving i Norge er det mest å hente i Mads Ramstads *Soldat og håndverker* fra 1996, som imidlertid først og fremst bygger på reskripter og resolusjoner.

Litteraturen ovenfor gir imidlertid liten hjelp til å forklare den kraftige oppbyggingen i det som er kalt den lange fredstiden. Selv om Sverige var betydelig svekket militært etter den store nordiske krig, tyder alt på at landet fortsatt ble sett på som en permanent militær trussel. Det var først etter unionen med Sverige i 1814 at de norske styrkene ble kraftig redu-

1. Rian 1995 og 1997.

2. Ersland & Holm 2000: 249–281; Sogner 1996: 102–109.

sert. Sverige ble ikke bare fryktet for hva det var, men for hva det kunne bli. Minnet om den store nordiske krig var selvsagt levende, og det var ingen som i 1720 ante at man befant seg ved starten av en langvarig fredsperiode. I 1748 fantes det en frykt for at det igjen kunne komme et enevelde i Sverige med alt det kunne føre med seg, når den gamle kongen døde.³

Mens det vanligvis har vært tatt for gitt at Danmark-Norge kun hadde defensive ambisjoner, har den danske forskeren Lars Struwe hevdet at dobbeltmonarkiet også hadde offensive planer.⁴ Danmark-Norge var ingen småstat, men en stat i europeisk mellomstørrelse som hadde ambisjoner om å gjenerobre noe av det territorium som var tapt til Sverige. Dette synes å passe best for 1740-årene, som nettopp er den perioden Struwe har undersøkt. Da var dansk-norske angrep på Sverige flere ganger på trappene, og det var i nærheten av disse tidspunktene at de nye norske enhetene ble opprettet, som vi skal se.⁵ Det er derfor ikke usannsynlig at oppbyggingen også hadde offensive hensikter.

Det norske militærvæsen

Den norske hæren, som ble grunnlagt under Hannibal Sehested i første halvdel av 1600-tallet, besto som kjent av utskrevne soldater. Det fantes ingen alminnelig verneplikt i Norge, eller i andre land for den saks skyld. Dette var noe som først ble innført i Frankrike under revolusjonen, i 1793. Byene var fritatt, slik at det bare var på bygdene at unge karer ble utskrevet til militærtjeneste. Men de som gjorde annen nyttig innsats, som å arbeide i bergverk eller frakte reisende over Filefjell, var fritatt. Det samme var hele Nord-Norge, antakelig fordi de militære trusler var fraværende og folketallet lite.⁶ Først i 1897 ble alminnelig verneplikt innført i Nord-Norge.

Frem til 1799 ble utskrivningen organisert ved at gårder ble lagt i legder som sammen skulle utruste én soldat. De besto til å begynne med av fire fullgårder (store gårder som tilhørte den høyeste av tre skatteklasser) eller tilsvarende, senere av to gårder. I fredstid var soldaten gjerne tjenestegutt på en av gårdene i legden, men måtte delta i militære øvelser og mønstringer. Det forekom også at soldatene ble sendt på festningsarbeid både på 1600- og 1700-tallet. Hvis det ble krig, måtte legden utruste soldatene for krigsdeltakelse.

Stattholder Gyldenløve opprettet omkring 1680 i tillegg to regimenter av vervede soldater, og disse ble vanligvis brukt til å bemanne festningene. Men i fredstid fikk mange permisjon og kunne praktisere sine håndverk.⁷ Norge hadde også et kavaleri, som òg var basert på et legdssystem. Legdene besto av større gårder og hadde ansvar for å holde en rytter (dragon) og hest.

Dessuten hadde Norge matroser. På 1500- og det meste av 1600-tallet ble matroser skrevet ut i krigstid og ofte sendt til Danmark for å gjøre tjeneste i flåten. Det var lensherrene eller byene som ble pålagt å skaffe matrosene. Først i 1680 ble en mer organisert sjøinnrulling etablert, og den fikk sin endelige form på begynnelsen av 1700-tallet, noe jeg kommer tilbake til.

På begynnelsen av 1700-tallet utgjorde den norske hæren i sin helhet omkring 14 000 mann.⁸ Under den store nordiske krig økte behovet for styrker, og i 1718 ble infanteriregi-

3. Holm 1897: 39 ff.

4. Struwe 2009: 4–6.

5. Struwe 2009: 208–212, 231–245.

6. Johannessen 2013.

7. Ramstad 1996: 90 ff.

8. Steen 1930: 396.

mentene delt slik at antallet soldater økte. Legdene som besto av to gårder, måtte nå skaffe to soldater, mot tidligere én. Dette varte ved gjennom hele 1700-tallet. I 1720-årene var det 13 nasjonale (utskrevne) infanteriregimenter, to vervede regimenter samt tre kavaleriregimenter i landet. Til sammen utgjorde styrken 22 000 mann.⁹

Antallet økte ytterligere omkring midten av 1700-tallet. Øverstkommanderende i Norge, feltmarskalk Arnold, fikk i 1742 opprettet et landvern, en slags reserve som skulle bestå av soldater som hadde avtjent sin ordinære tjeneste, og karer som ikke hadde blitt utskrevet.¹⁰ Planen hadde Arnold hatt i flere år, men den ble gjennomført i 1742 fordi forholdet til Sverige var blitt anspent. Også landvernet ble rekruttert fra legder. Men disse legdene var større, de besto av fire gårder. Siden de opprinnelige legdene besto av to gårder og skulle utruste to soldater, måtte altså hver enkelt gård gjennomsnittlig utruste én soldat og en kvart landvernsmann.

I 1749–50 fikk Arnold også opprettet to nye dragonkompanier i det sønnafjellske.¹¹ Det er mulig dette hadde sammenheng med at det i 1748–49 hadde vært konkrete planer om et dansk-russisk angrep på Sverige, selv om disse ble gitt opp i april 1749.¹² På denne tiden kom hæren opp i et antall på godt over 30 000 mann, altså en økning på over hundre prosent siden begynnelsen av århundret (mens folketallet bare hadde økt med tyve prosent), og rekrutteringen ble en utfordring. Dette var imidlertid et høydepunkt. Senere i århundret fulgte nedskjæringer, og Landvernet ble oppløst i 1764. Antall soldater gikk dermed noe ned. På begynnelsen av 1800-tallet regner Rian med at 30 000 mann var utskrevet, det vil si hver åttende mann.¹³

Hæren i Danmark og hertugdømmene utgjorde på midten av 1700-tallet ca. 35 000 mann.¹⁴ Soldatene var delvis vervet, først og fremst i utlandet, og delvis utskrevet fra landdistriktene. I Danmark ble stavnsbånd innført i 1733, og det betydde at de unge menn ikke kunne forlate godsene de bodde på. Dette hadde en militær begrunnelse, for de unge karene kunne dermed ikke unndra seg utskrivning. Men samtidig fikk godseierne full kontroll over arbeidsstyrken på godset. Fra 1760-årene ble målet å bygge opp en nasjonal hær i Danmark, og det ble satset mer på utskrevne soldater.

Hvem ble utskrevet?

Grunnlaget for utskrivningene i Norge på 1700-tallet var en forordning av 28. februar 1705.¹⁵ Her het det at sesjonen (eller sesjonsdeputasjonen, som den gjerne ble omtalt som) skulle stå for utskrivningen i hvert amt. Den skulle bestå av amtmannen, obersten for regimentet, kapteinen for det aktuelle kompaniet og krigskommissæren. Fra hver legd, som skulle bestå av to fullgårder eller tilsvarende, skulle det plukkes ut én kar som kunne være født eller ha tjeneste der. Han skulle tjenestegjøre som soldat i ni år. Hvis det ikke fantes noen egnede karer, skulle soldaten tas fra en annen legd som var bedre forsynt med ungt mannskap, og soldaten skulle betales seks riksdaler hvert år, halvparten i penger og halvparten i klær, av den legden han ble utskrevet for. Men hva betød det? Kunne soldaten bli boende der han var, eller måtte han flytte til den legden han skulle være soldat for?

9. Vaupell 1876: 33; Feldbæk 1998: 52.

10. Vaupell 1876: 61–64.

11. Vaupell 1876: 64.

12. Om de dansk-russiske angrepsplaner, se Struwe 2009: 236–245.

13. Rian 2014a: 32–33.

14. Feldbæk 1998: 52.

15. Forordning av 28.2.1705, *Kong Friderich den Fierdes Forordninger og Aabne Breve fra Aar 1705 til 1706*: 11–49.

Gjeruldsen viser til en legdsforordning fra 1671 der det i slike tilfeller var forutsatt at soldaten som ble hentet utenfra, skulle ta tjeneste på en av gårdene i den nye legden.¹⁶ Det betyr altså at en av bøndene ble pålagt å ta en ny tjenestekar, men det sto ikke noe om dette i forordningen fra 1705, og det er vanskelig å se noen praktisk grunn til at de behøvde å bo i legden. Som vi skal se, virker det da også temmelig klart at slike soldater kunne bli værende der de bodde, men altså gjøre soldattjeneste for en annen legd.

Det sto ikke noe om hvem sesjonen skulle plukke ut dersom det var flere tjenestedyktige å velge mellom. Men det het at dersom soldaten i utskrivningsperioden gjorde krav på, eller overtok en odelsgård, eller han fikk anledning til å bygsle en gård, da skulle han slettes av rullene hvis han skaffet en annen til å overta tjenesten. Men hva hvis han allerede hadde en gård? Denne muligheten ble ikke nevnt, og det er åpenbart at meningen var at bønder (dvs. gårdbrukere) ikke skulle skrives ut som soldater. «Att Bonden ey bør være Soldat og Soldaten ikke Bonde», var da også det prinsipp oberst Heyde i Smålenene i 1779 leste ut av forordningen, og som han sluttet seg til.¹⁷

Gjeruldsen finner den samme tankegang i annen halvdel av 1600-tallet. Myndighetene ønsket ikke at bønder skulle utskrives, de skulle heller ta seg av gårdene sine slik at de kunne betale skattene, skriver han.¹⁸ På begynnelsen av 1700-tallet kan en tredjedel av soldatene ha vært bønder.¹⁹ Men det var en vanlig oppfatning blant regimentssjefene at bønder i takt med den militære ekspansjonen i økende grad ble innrullert utover på 1700-tallet.²⁰

For å finne ut hvordan det var i praksis, er de militære rullene en god kilde. De er av to slag. Den ene typen lister opp dem som var soldater i de forskjellige kompanier, med opplysninger om alder, om de var gift, og hvor mange barn de hadde, hvor lenge de hadde vært utskrevet, og av og til om de kom fra gård eller husmannsplass. Den andre typen gir en oversikt over alle menn som var aktuelle til militærtjeneste innenfor et kompanis område, og ble laget i forbindelse med sesjon. Her er det ofte angitt hvordan de var sysselsatt, om de hadde lyter, og om de var skikket til militærtjeneste eller ikke. Ofte var høyden oppgitt.

La oss kaste et blikk på hva rullene kan fortelle om hvordan det var for kompaniet på Vang på Hedmarken i 1767. Det hørte til 1. Opplandske nasjonale infanteriregiment og omfattet 165 mann, hvorav 134 menige.²¹ De siste var oftest i tyveårene, men også i trettiårene, og de var vanligvis gift. Også andre steder var soldatene vanligvis gift, og dette er interessant fordi det er en vanlig oppfatning at soldatene fortrinnsvis var ugifte.²² Videre hadde de tjent som soldater i opptil ti år, ja én hadde vært i tjeneste i elleve år – altså lenger enn forordningens ni år. Det var spesifisert om soldatene befant seg i legden eller i sognet, noe som må bety om de bodde i legden eller utenfor. De fleste holdt faktisk til i sognet, altså utenfor den legden de gjorde soldattjeneste for, og noen få utenom sognene også. En vanlig opplysning i andre ruller var om soldatene gjorde tjeneste for egen eller fremmed legd, og det siste var mest vanlig. Vanligvis var soldatene tjenere (og de var både husmanns- og gårdmannssønner), men de kunne også være husmenn eller bønder. Det siste gjaldt særlig på Østlandet og i Trøndelag.

Ser man på rullene over det samlede mannskap i kompanienes område, kommer det også andre ting for dagen. I rullene, spesielt for Vestlandet helt fra Ryfylke til Nordfjord, var det

16. Gjeruldsen 2013: 49.

17. Riksarkivet (RA), RA/EA-5420/E/Eb/L0021, uttalelse (pro memoria) nr. 5, 9.11.1779, s. 1.

18. Gjeruldsen 2013: 49, 184.

19. Steen 1930: 396.

20. RA/EA-5420/E/Eb/L0021, uttalelse nr. 5, s. 1–2.

21. RA/EA-5419/E/Ea/L0504 (rullene er bare tilgjengelige på nettet): 6–19.

22. Sogner 1996: 102.

gjerne en rubrikk over forfall, altså over grunner til at noen ikke var egnet, og ble fritatt for militærtjeneste.²³ Det var naturlig nok forskjellige fysiske skavanker (påfallende mange hadde en avhugget tommelfinger), men også andre grunner som at karene hadde gamle og svake foreldre, eller var enkens eneste sønn og så videre. Det var også forfallsgrunn om de var odelsberettiget, eller om de var gårdbrukere (også om de bygslet gården). Det forekom at også husmenn ble fritatt. Her holdt man seg altså til det som antakelig var den opprinnelige meningen, at de som bygslet eller eide gård, ikke ble skrevet ut som soldater.

Det finnes også spor av dette på sentralt hold. I en utredning fra feltmarskalk Arnold og generalkrigskommissær Hein fra 1754, der de blant annet skrev om rekrutteringen, ble det påpekt at det trengtes erstattere for dem som hadde stort gårdsbruk, gamle foreldre eller skader som gjorde dem udyktige.²⁴ Flere regimentssjefer påpekte i sine uttalelser i 1779 og 1780 at det var uheldig at gårdsbruk ga fritak for utskrivning, fordi det dermed kunne bli for få karer å ta av.²⁵

For å få fritak for å ta seg av gamle foreldre ble det kanskje først sendt en supplikk med bekreftelse fra embetsmenn.²⁶ At man hadde en gård, var det vanligvis neppe behov for å dokumentere, men en, antakelig ganske stolt, 24-åring i Gulen viste frem skjøte på sin eiende gård på sesjon i 1761, og det ble godkjent som forfallsgrunn.²⁷

Også i Østfold og Trøndelag finnes det eksempler på områder der det ble praktisert en slik forfallsordning.²⁸ Dessuten synes det å ha vært slik at der man ikke slapp utskrivning fullstendig, var det vanlig at man kunne få forkortet tjenestetid.²⁹

Nå ble ikke bønder i en viss utstrekning fritatt for utskrivning eller fikk kortere tjenestetid for sine blå øynes skyld, men fordi det ble oppfattet som viktig at de ikke forsømte gårdsdriften. Derfor var det heller ikke populært blant embetsmenn at bøndene brukte tid på kjøring og andre inntektsgivende bigeskjeffer.

Etter forordningen skulle soldatene som nevnt være i tjeneste i ni år. Regimentssjefene og andre påpekte at militærvesenets ekspansjon betydde at tjenestetiden ofte ble lengre. Det stemmer med opplysninger i rullene. På Vang var som nevnt ti år vanligvis maksimal tjenestetid, men andre steder kunne den være både tolv og fjorten år. I et kompani ved Grue var det vanlig at soldatene gjorde tjeneste i tolv år på begynnelsen av 1750-årene. En soldat som på tross av tolv års tjeneste ikke ble dimittert slik som de andre, skrev klagebrev.³⁰ Svaret var at det var mangel på mannskaper til komplettering, og derfor kunne han ikke dimitteres.

Hvor gamle de unge karer måtte være for å skrives ut, står det ikke noe om i forordningen av 1705. Men det gir en god pekepinn at rullene over hele mannskapet omfattet karer ned til 18 års alder. Kaptein Bierch ved Frederikshald mente at soldatene burde være 19 år, men til nød kunne skrives ut som 18-åring i fredstider, men bare hvis de var konfirmert.³¹ En annen foreslo 22 år. Oberst Dietrichson i Kristiansand foreslo i 1780 en minstealder på 20 år og føyde til: «NB: Jeg har seet de ulycksaligste Følger af at den raa ungdom er bleven skreven.»³² Av rullene fremgår det da også at soldatene kunne være 18 år, men sjelden yngre, og som regel var de over 20 år når de ble utskrevet.

23. RA/EA-5419/E/Ea/L0518 og L0523.

24. RA/EA-5419E/Ef/L0071, legg 682, utredning 10.8.1754.

25. RA/EA-5420/E/Eb/L0021, uttalelse nr. 4, E. Hammer 26.10.1779, og nr. 14 Brodtkorb 15.1.1780.

26. Det finnes en supplikk adressert til Arnold som han sendte videre til Sesjonsdeputasjonen, RA/EA-5419/E/Ef/L0081, supplikk 12.2.1740 fra Hogen Olssen Berger med bekreftelse.

27. RA/EA-5419/E/Ea/L0520b: 19.

28. RA/EA-5419/E/Ea/L0495: 774–781, 784–787, og L0515: 193, 207.

29. RA/EA-5419/E/Ef/L0071, legg 682 brev fra Restorft til Arnold 6.3.1760.

30. RA/EA-5419E/Ef/L0081, supplikk fra Kionig Nilsen 6.8.1754 og uttalelse fra J. Brochtan 30.10.1754.

31. RA/EA-5420/E/Eb/L0021, uttalelse nr. 38, 26.5.1789 Bierch, pkt. 27.

32. Samme sted, uttalelse nr. 25, pkt. 17.

I forordningen var det ikke noe krav til soldatenes høyde. Men flere av regimentssjefene foreslo bestemmelser om minimumshøyde på fra 60 til 62 tommer, det vil si 1,58–1,64 meter, altså omtrent som dagens kjente artist Ravi (1,63 meter).³³ Ofte var ikke de som møtte til sesjon, stort høyere enn dette.³⁴

Byrder og goder

I forordningen fra 1705 het det at regimentene skulle samles én gang i året bataljonsvis og to ganger kompanivis for mønstring og eksersis på spesielle samlingssteder. Hvordan dette var i praksis, er noe uklart. Det forekom av og til, men ikke årlig, såkalte generalmønstringer, og lokalt var det vanlig at de enkelte kompanier ekserserte hver søndag etter kirketid. Oberst Dietrichson forklarte i sin uttalelse at det siste hadde vært meget upraktisk for unge bygdefolk som ofte var på lange reiser, eller hadde lang vei til kirken.³⁵

Denne ordningen ble da også endret av prins Carl av Hessen i 1774 til at alle soldatene skulle eksersere seks dager om våren og seks om høsten, noe de fleste regimentssjefer syntes var en mye bedre ordning.³⁶ Mange soldater hadde imidlertid lang vei til ekserserplassen og ble innkvartert i nærheten mens eksersisen pågikk. Men det var et problem at soldatene ikke fikk noen godtgjørelse for mat og drikke, forklarte regimentssjefene. Det var ikke uvanlig at soldatene som var tjenestegutter på en av gårdene i legden, ble utrustet av husbonden sin, men dette var begynt å gå ut av bruk på denne tiden. Dessuten forekom det at bøndene selv var utskrevet som soldater sammen med flere av tjenesteguttene, slik at underholdet ble en stor byrde for dem.³⁷

Oberst Lowzow foreslo derfor i 1780 at soldatene kunne få åtte skilling om dagen eller en riksdaler fast i året for slik eksersis innenfor kompaniets distrikt.³⁸ Mange soldater kom fra mindre gårder, rydninger, nybyggerplasser eller husmannsplasser og hadde lite å leve av hjemme og enda mindre å ta med på eksersisen, og aller minst penger til å kjøpe for.

Hva hadde så de utskrevne soldatene igjen for innsatsen? I forordningen het det bare at de i alle sammenkomster skulle aktes og æres fremfor andre unge karer og alltid ha øverste sete, altså sitte øverst ved bordet og langt fremme i kirken. En del soldater satte pris på uniformen og brukte den til jul, påske og pinse, opplyste en av regimentssjefene.³⁹ Oberst Dietrichson ønsket å begrense den sivile bruken til bispevisitas og til når soldatene giftet seg.⁴⁰ Men flere klaget over at soldatene slengte uniformen fra seg hjemme på steder der møll og rotter herjet.⁴¹

Soldatens viktigste privilegium var frihet for straff for første leiermål, altså samleie utenfor ekteskap, i praksis slike som hadde resultert i barnefødsel. For sivile var straffen for dette en bot på tolv daler for mannen og seks for kvinnen samtidig som begge måtte stå åpenbart skrifte i kirken. En riksdaler var omkring en ukelønn for en bergarbeider, så boten for mannen tilsvarte en kvart årslønn. Flere regimentssjefer foreslo at denne ordningen ble videreført.

33. Samme sted, uttalelse nr. 38, pkt. 27; uttalelse nr. 22, s. 8.

34. RA/EA-5419/E/Ea/L0495: 774–781 og L0523: 304–307.

35. RA/EA-5420/E/Eb/L0021, uttalelse nr. 25, pkt. 59.

36. Samme sted, uttalelse nr. 6, s. 8. Reskript 17.11.1774, i Fogtman, *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve* 6. del, 1. bd., 1766–1776, København 1786: 522.

37. RA/EA-5420/E/Eb/L0021, uttalelse nr. 4, post 4; uttalelse nr. 20, s. 3.

38. Samme sted, uttalelse nr. 20, s. 2, 3.

39. Samme sted, uttalelse nr. 16 (ad nr. 11), s. 8.

40. Samme sted, uttalelse nr. 25, pkt. 88.

41. Samme sted, uttalelse nr. 5, s. 4; uttalelse nr. 6, s. 2; uttalelse nr. 7, pkt. 3.

H. Brodtkorb i Nord-Trøndelag skrev i sin uttalelse i 1780 at det var liten belønning for 18 til 20 års soldattjeneste å sitte øverst i bondebryllup.⁴² Dessuten ble det sjelden gjennomført i praksis. Kjøkemestrene pleide å plassere familie og gamle bønder høyere oppe. For å gi soldatene noe mer igjen for innsatsen mente Brodtkorb at de burde være straffefrie ikke bare for det første, men for de tre første leiermålene (men være forpliktet til å hjelpe mødrene med halvparten av underholdet inntil barna var tolv år)!

«Afskye for den militaire tjeneste»

Holdningen til militærtjenesten blant de unge karene i landet var etter alt å dømme meget negativ. Oberst C. Holm i Lister og Mandal skrev i 1780 at «bonden her i Amtet fødes med Afskye for den militaire tjeneste, saaledes at han heller vil gaae i Fæstnings Arbeide end tiene sin tid som Soldat».⁴³ Andre uttalte seg i samme retning, om ikke fullt så kontant.

Mange klaget over at rekruttene kom med oppdiktede helseproblemer ved sesjonen, og noen påpekte at skjenk og gave, det vil si bestikkløse, ble brukt for å slippe unna. Det kom også et kongebrev mot dette i 1760.⁴⁴ Fantet det andre muligheter for å komme seg unna? Fra 1800-tallet er stillingsretten velkjent. Den innebar at den som var skrevet ut som soldat, kunne leie en annen til å utføre tjenesten for seg. Alminnelig stillingsrett ble innført i 1854, skriver Sivert Langholm, som påpeker at det i vernepliktsloven fra 1816 fantes en mer begrenset stillingsrett som gjaldt for «Gaardbrugere, gifte og bosatte Mænd».⁴⁵

Men stillingsretten kan spores lenger tilbake. Gjeruldsen omtaler den i annen halvdel av 1600-tallet, men da ikke som en allmenn rettighet.⁴⁶ Han viser til supplikker fra personer som hadde ganske gode grunner til å slippe utskrivning, og som tilbød seg å skaffe en erstatning dersom de ble fritatt. Foran har vi sett en tilsvarende bestemmelse i forordningen fra 1705. Det finnes også eksempler i rullene fra 1700-tallet.⁴⁷ Dietrichson skrev for øvrig i sin uttalelse fra 1780 at ingen soldat eller ungt mannskap burde få leie noen for seg.⁴⁸

Det fantes en god del såkalte sivile ombud som ga fritak for utskrivning. Det gjaldt lensmenn, skysskaffere, skolelærere, postbønder og fergemenn, og mange av disse hadde også rett til å holde en tjenestekar fri for utskrivningen.⁴⁹ Faktisk var også perlefiskere fritatt for utskrivning.⁵⁰

Mellom Postverket og militærvesenet var det en langvarig konflikt om denne ordningen, og det endte med at fritak for sivile ombud i sin helhet ble avskaffet, men ikke før i 1860. Regimentssjefene mente generelt at disse ordningene ble utnyttet for å slippe unna militærtjenesten, og at det ofte var de flotteste og beste karene som på denne måten unngikk utskrivning.

På Sør-Vestlandet var det vanlig at unge karer dro til Holland og fikk tjeneste i flåten.

Dietrichson skrev at dette problemet var størst ved de to vestlandske regimentene.⁵¹ Så snart karene var blitt store nok til å ta tjeneste og gjøre nytte for seg, stakk de fra landet og bidro i stedet til å berike England og Holland. Samtidig kom de seg unna militærtjenesten.

42. Samme sted, uttalelse nr. 14, 5. post.

43. Samme sted, uttalelse nr. 21, s. 3.

44. Samme sted, uttalelse nr. 11, kongebrev 9.7.1760 vedlagt.

45. Langholm 1966: 12.

46. Gjeruldsen 2013: 206, 233.

47. RA/EA-5419/E/Ea/L0495: 800, 801; L0518: 589, 638.

48. RA/EA-5420/E/Eb/L0021, uttalelse nr. 25, pkt. 25.

49. Johannessen 1996.

50. RA/EA-5420/E/Eb/L0021, uttalelse nr. 25, pkt. 122.

51. Samme sted, uttalelse nr. 25, pkt. 159.

Første skritt synes å ha vært å få seg tjeneste i en sjølegd, og Dietrichson ville derfor at de måtte stille en kausjon på femti riksdaler for å få tillatelse til å forlate sin opprinnelige legd.

Felles front

Sekondmajor Tobiesen i Lyngdal skrev at de unge bare var hjemme til de kunne få seg tjeneste.⁵² En stor del dro utenlands, resten til Østlandet, til byer eller ladesteder og jernverk og andre verk. Denne friheten gjorde at det ble vanskelig for bøndene å få tjenere, påpekte han. Samtidig slapp de unna militærtjeneste. Offiserene og bøndene hadde dermed felles interesse i å prøve å holde de unge karer hjemme i bygdene.

Noen av regimentssjefene foreslo at den bonden som hadde ansvaret for legden, måtte finne ut hvor mannskapet oppholdt seg, og at ingen måtte forlate sognet uten tillatelse fra fogden. Dette var i overensstemmelse med en forordning fra 1754 der unge folk ble pålagt å ta årstjeneste.⁵³ De som ble tilbudt slik tjeneste og nektet, skulle anmeldes til fogden, som kunne sende vedkommende til tukthuset for å arbeide der noen uker. De som ikke kunne få tjeneste, derimot, kunne medbringe attest fra fogden og forsøke å skaffe seg fast tjeneste i de nærmeste sogn.

Bakgrunnen for forordningen var langvarige konflikter i norske bygder. Bøndene ønsket tjenestefolk som var i fast tjeneste, vanligvis ett år eller et halvt. Men mange tjenere tok heller kortere engasjementer som var bedre betalt, hadde en friere stilling og reiste gjerne rundt omkring – de ble kalt løsgjengere.⁵⁴ Det er all grunn til å tro at de innrettet seg slik fordi de fant seg best tjent med det.

Sivile embetsmenn sympatiserte vanligvis med bøndene, og det samme gjorde offiserene, som lettere ville få utskrevet karene dersom de var i fast tjeneste. Lowzow var meget klar. Løsgjengerproblemet økte, noe som betydde at tjenerlønnen steg til uakseptable høyder, til stor skade for bøndene. Derfor mente han at den soldat som ikke ville ta fast tjeneste, burde straffes første gang med å gå spissrotgang seks ganger mellom tre hundre mann – et klart uttrykk for at offiserer og bønder hadde sammenfallende interesser.⁵⁵

Den danske militærhistorikeren Otto Vaupell hevdet i 1876 at det fantes et stavnsbånd i Norge som var nesten likeså hardt som det danske.⁵⁶ Men det var en betydelig overdrivelse. Soldatene måtte antakelig holde seg hjemme, men som nevnt ovenfor behøvde de ikke å bo i legden, ikke engang i sognet (og de hadde selvsagt full bevegelsesfrihet). Og det var neppe slik at andre unge folk ikke kunne reise lenger enn til nabosognene, selv om det sto slik i forordningen fra 1754. Flere av regimentssjefene viste i sine uttalelser at de var helt på det rene med forskjellen mellom Danmark og Norge. C. Holm fra Lister og Mandal sa det slik:

I almindelighed bør man iagttage den store forskiel der er paa Danmark og Norge, naar man for disse Riger skal indrette en Land Milicie Forordning; den Danske bonde er en slave bunden til det stæd han er født, det Norske folk derimod i almindelighed frit men forbunden til Militaire tjeneste.⁵⁷

52. RA/EA-5420/E/Eb/L0021, uttalelse 1.11.1779, ad nr. 11 (hovednummer endret fra 11 til 16), s. 1–2.

53. Forordning Anlangende, at alle af Bondestanden i Norge, etc. 9.8.1754, *Kong Friderich den Femtes Forordninger og Aabne Breve for Aar 1754*: 45–54; Østhus 2017.

54. F.eks. Johannessen 1990: 132.

55. RA, EA-5420/E/Eb/L0021, uttalelse nr. 20, 4. post.

56. Vaupell 1876: 65.

57. RA, EA-5420/E/Eb/L0021, uttalelse nr. 21, 1. og 2. spørsmål.

Den populære sjøinnrulleringen

Friest av alle var de som bodde langs kysten. Det ble tydelig da sjøinnrulleringen kom i fast form på begynnelsen av 1700-tallet. Utgangspunktet var to forordninger i 1703 og 1705.⁵⁸ Tilsvarende forordninger for Danmark og Slesvig kom omtrent på samme tid. Norge ble inndelt i seks sjøinnrulleringsdistrikter: Trondheim, Bergen, Stavanger, Kristiansand, Bragernes og Fredrikshald, og hvert distrikt skulle ledes av en sjøinnrulleringssjef. Disse reiste snart gjennom sine distrikter sammen med offiserer i hæren og sivile embetsmenn og utarbeidet ruller over mannskapet.⁵⁹ Omtrent samtidig ble kysten kartlagt for første gang, foreløpig bare i det sønnafjellske.⁶⁰

Nord-Norge, som var unntatt fra militær utskrivning i sin alminnelighet, ble ikke omfattet av sjøinnrulleringen, antakelig heller ikke Namdalen. Den var iallfall ikke med da alle sjøinnrulleringsdistriktene ble registrert og kartlagt på midten av 1740-årene.⁶¹

Gårdene langs kysten var lagt i legder slik som gårder ellers i landet, og de ble kalt sjølegder. Men det sto ingenting om sjølegdene i forordningene, for eksempel om plikt til å utruste et visst antall karer slik som de innenlandske legdene. Det synes som alle de sjøfolk som bodde i sjølegden og var i passende alder og hadde tilstrekkelig dyktighet, frivillig kunne la seg innrullere. Poenget med sjølegdene var ikke utskrivning, men avgrensning. De som bodde i sjølegdene, ble definert som sjøfolk og skulle gjøre tjeneste til sjøs og ikke utskrives til hæren.

Mens det var viktig at soldatene på land var høye, var det annerledes til sjøs, der trengtes det både høye og lave, som det ble formulert.⁶² De som lot seg innrullere, fikk en del fordeler som unntak for en del mindre skatter, byskatt og andre byrder i byene. Men først og fremst fikk de betaling. Fullbefarne sjøfolk fikk tre riksdaler i året, halvbefarne to riksdaler og de som ble kalt sjøvante, én riksdaler.

De som lot seg innrullere, ble ført inn i ruller, og det var mønstring en gang i året. Men det var en god del som ikke møtte opp, sikkert fordi de var til sjøs, og i listene fra mønstringene står det hvem som hentet betalingen deres, som regel koner eller mødre.⁶³ De innrullerte sjøfolkene hadde full frihet og tillatelse til å reise til sjøs i fredstid, de måtte bare melde fra hvor de skulle reise, og hvor lenge de regnet med å være borte. Det var ingen eksersis eller andre øvelser i fredstid. Det var først når krigen kom at de innrullerte sjøfolkene måtte ut i (lønnen) tjeneste. De personer som ikke lot seg innrullere, ble det derimot forbudt å dra på lange sjøreiser eller «vidtløftigt Fiskerie».

Sjøinnrulleringen ble meget vellykket. Etter at innrulleringen hadde pågått noen år, kom det henvendelser og supplikker fra sjøfolk som hadde vært bortreist, men som gjerne ville inn i rullene (eller overføres fra landlegdene).⁶⁴ Frem til 1709 hadde ca. 9000 mann latt seg innrullere i Norge, mot 4700 i Danmark.⁶⁵ Situasjonen var altså totalt forskjellig fra innrulleringen til lands, men så var da sjøinnrulleringen bare en form for registrering som ga en betaling på opptil tre daler hvert år. Hvorfor denne forskjellen?

58. Forordning om Søefarende Folk som bo i Norge langs Søkusterne 16.10.1703 og Forordning om de norske enrolerede Søe Folkes Privilegiets Forandring 8.6.1705, begge i *Kong Friderich den Fierdes Forordninger og Aabne Breve for Aar 1703 til 1704*: 40–44 og *1705 til 1706*: 81–91.

59. Nåvik 1996: 70–71.

60. Ødegaard 2016.

61. Det kongelige bibliotek, København, Manuskriptsamlingen, Thott 1705 quarto: 2–4. Takk til Torbjørn Ødegaard, Fredrikstad, for CD-rom av denne kilden.

62. RA/EA-5419/E/Ef/L0072, protokoll 12.12.1746: 3.

63. F.eks. Statsarkivet i Oslo, SAO/A-10386/M/Md/0001, oversikt fra Strømsøe 30.3.1742.

64. RA, Skapsakene, skap 8, legg 167: brev 23.5.1705, 13.9.1707, 1.10.1707.

65. Steen 1930: 400; Nåvik 1996: 71.

Det er ingen grunn til å tro at staten betalte noe som til sammen ble store penger, uten at det var grunn til det. Som nevnt ovenfor var ikke statens kontroll over det unge mannskap til lands helt tilfredsstillende, det var mange det ikke var lett å få innrullert. Men situasjonen til sjøs var dramatisk verre. Det var ikke mulig å hindre norske sjøfolk i å ta tjeneste i Holland eller England, noe som var meget vanlig på Sørlandet, eller bli borte i årevis i utenriksfart. Forbudet mot at folk som ikke hadde latt seg innrullere, forsvant til sjøs, var da også helt nytteløst. Det kan man lese av at det i senere forordninger om sjøinnrulleringen alltid var med bestemmelser om generalpardon for dem som ulovlig hadde stukket av. De kunne straffefritt komme hjem bare de lot seg innrullere. Dette betyr at sjøinnrulleringen nærmest var en frivillig ordning.

Sjøfolk trengtes til den norske kystflåten eller til den store fellesflåten i København dersom det skulle bli krig, og det kostet altså å få en del til å forplikte seg til å stille opp hvis det ble nødvendig. Det ble det som kjent ganske snart etter at de nye forordningene var kommet. Den store nordiske krig brøt ut på høsten 1709. Statsarkivar Egil Øvrebø har undersøkt utskrivningene fra Bergens distrikt, og de var omfattende.⁶⁶

Etter den store nordiske krig falt sjøinnrulleringen sammen i likhet med flåten i København og skjærgårdsflåten i Norge, og den ble opphevet i 1726. Gjennom en ny forordning i 1739, med tilsvarende innhold som de tidligere, ble imidlertid sjøinnrulleringen organisert på ny.⁶⁷

Det ble åpenbart konflikter mellom Sjøetaten og Landetaten angående grensene mellom sjølegdene og landlegdene, og i 1744 ble det satt ned en kommisjon ledet av schoutbynacht Johan Conrad Wodroff for å finne ut hvordan dette skulle løses. Året etter reiste Wodroff kysten rundt fra Trøndelag til Fredrikshald og traff fogder, militære og folk fra allmuen på de forskjellige stedene. Her fortsatte kartleggingsarbeidet av kysten. Wodroff fylte en hel protokoll med kart over alle kyststrekningene og noterte alle gårdene som var ordnet i legder, samt antall oppsittere, husmenn og tjenestefolk i hver legd. Det ble til sammen registrert 1164 legder med 8992 oppsittere.⁶⁸

Flere steder var det oppsittere som søkte om å få bli overført til sjølegdene.⁶⁹ Enkelte nye legder ble opprettet, for eksempel bestående av flere husmannsplasser som var ryddet i nærheten av sjøen.⁷⁰ Hovedoppgaven var imidlertid å «omtuske» eller makeskifte gårder mellom sjølegdene og landlegdene slik at alle ble mer fornøyd. Dette lyktes ikke helt. Kommisjonen måtte ofte overlate avgjørelsen til København.⁷¹

I sitt avsluttende brev skrev øverstkommanderende i Norge, feltmarskalk Arnold, og kommisjonens medlemmer at det fantes stor sjalusi mellom dem som var innrullert i sjøetaten og landetaten.⁷² Svært mange av mannskapet fra landlegdene ønsket å komme under sjølegdene, noe de hadde gode grunner til. I fredstid var de sjøinnrullerte ikke underlagt kommando, men kunne gjøre hva de ville, og fikk attpåtil betaling. De som var innrullert i landlegdene, måtte derimot tjene 10–14 år som soldat uten noen betaling, de måtte delta på

66. Øvrebø 1996.

67. Forordning og Privilegier for Søe-Folk i Norge, som sig, til at bruges i Vores Søe-Tieneste, paa Orlogs-Flaadens, lader enrullere, *Kong Christian den Siettes Forordninger og Aabne Breve fra 1739 til 1740*: 199–209.

68. Kongelige bibliotek, København, Manuskriptsamlingen: Thott 1705 quarto, Tabelle over Sølægderne i Norge, med illumineret Aftegning af Districterne: 43.

69. RA/ EA-5419/E/Ef/L0072, Protokoll 12.12.1746: 37.

70. Samme sted: 72.

71. RA/ EA-5419/E/Ef/L0073, Brev til Lerche fra Arnold, Wodroff og Hein 18.02.1747.

72. Samme sted, se også protokoll 12.12.1746: 80.

ekstersis og generalmønstring og av og til gjøre festningsarbeid. Betaling til de sjøinnrullerte var derfor unødvendig, var konklusjonen.

Da det i 1770 kom en ny forordning om sjøinnrulleringen i Norge, var det da heller ikke nevnt noe om betaling.⁷³ Men betalingen synes likevel å ha fortsatt som før.⁷⁴ I 1775 sto det 11 500 mann i rullene i Norge, mot 5500 i Danmark.⁷⁵

Selv om 1700-tallet var fredelig etter avslutningen av den store nordiske krig, forekom det i flere perioder utskrivninger fra sjølegdene, og i de siste tiårene av 1700-tallet og frem til 1801 ble det skrevet ut sjøfolk stort sett hvert år. Danmark-Norge var da nøytralt, mens de europeiske maktene var i krig. Dansk-norske handelsskip ble derfor eskortert av krigsskip. Vanligvis fikk de norske matrosene reise hjem om høsten siden orlogsskipene normalt var i opplag om vinteren, men det forekom at de måtte overvintre i København. I 1789 og 1794 var vel 3000 norske matroser i tjeneste i flåten, mens tallene var noe lavere i 1799 og 1800.⁷⁶

Dermed er vi kommet til et hyppig forekommende spørsmål: Hvor stor andel utgjorde nordmenn av matrosene i den felles flåten? Til grunn ligger trolig en oppfatning om at de norske matroser var et permanent og vesentlig bidrag til den dansk-norske helstaten. Men det var bare i krig eller kriser av forskjellig slag at flåten ble bemannet, noe som riktignok forekom ganske hyppig i de siste tiårene av 1700-tallet. Norske matroser utgjorde i slike tilfeller ca. to tredjedeler, skriver Ole Feldebæk.⁷⁷ Anslagene over rulleførte matroser i 1709 og 1775 som er gjengitt ovenfor, peker i samme retning, mens andelen i 1790-årene var noe lavere. Da utgjorde de norske matrosene noe over halvparten.

Den kontroversielle vervingen

Siden sjøinnrulleringen var populær, mistet altså regimentene til lands en del av det mannskapet som kunne vært utskrevet. Men de var også utsatt for en annen fare: ververe som forsynte seg i deres rekrutteringsområder.

Som nevnt fantes det to vervede regimenter i Norge. De hadde standkvarter i Østfold, der det var flere festninger, og Østlandet var derfor mest utsatt for verving. Det var tillatt å verve i byene, og det synes også å ha vært lov å verve såkalte løsgjengere, folk uten fast tjeneste og bosted. Men de som hørte til legder, var det ikke lov å verve. De ble regnet som å høre til de utskrevne styrkene.

Men i 1709, da den store nordiske krig brøt ut, ble det lov å verve husmannssønner (som ikke var blitt utskrevet) fra legdene.⁷⁸ Tanken var åpenbart at gårdmannssønnene måtte skånes siden de trengtes til gårdsdriften (men de kunne utskrives til vanlig militærtjeneste, for da ble de værende hjemme på gården. Men akkurat på denne tiden var det fare for at de kunne bli sendt i krigen). Her ser vi igjen at bønder ble behandlet annerledes enn andre grupper.

Forbudet mot verving ble gjeninnført etter krigen, men ikke helt respektert, og i 1739 ble forbudet avskaffet. Utgangspunktet var at det ble bestemt at grenaderkorpset i Danmark og

73. Forordning om Søe-Enrolleringen i Norge 1.2.1770, *Kong Christian den Syvendes Forordninger og Aabne Breve for 1770*, s. 50–82.

74. Statsarkivet i Oslo, SAO/A-10386/M/Md/0006, rulle over Bragnæs distrikt 1793.

75. Seerup 2014: 152.

76. Nåvik 1996: 76.

77. Feldebæk 1998: 51.

78. RA/EA-5419E/Ef/L0071, legg 656 udatert oversikt til kongen, vedlagt brev 1.5.1739.

kongens livgarde til fots så langt mulig skulle bestå av nasjonale soldater.⁷⁹ Derfor besluttet kongen at hvert kompani i alle de 13 utskrevne regimentene i Norge skulle sørge for å verve to rekrutter, enten blant de allerede utskrevne soldatene eller blant mannskapet i legdene, til disse enhetene. Det kunne bli om lag 250 mann. Også de to norske vervede regimentene samt det norske artillerikorpsset fikk tillatelse til å verve i hele landet, og det samme fikk grenaderkorpsset og livgarden til fots etter at vervingen i kompaniene var avsluttet. De kunne verve husmannssønner (som ikke allerede var utskrevet), uttjente soldater og karer som bodde i byene.

Vervingen foregikk ved at representanter for de vervede enhetene overtalte unge karer til å la seg verve og betalte dem vervepenger. Når pengene var tatt imot, hadde rekruttene forpliktet seg, og det forekom at de ble skjenket. Kompanisjefene i de norske vervede regimentene hadde 140 riksdaler til disposisjon som årlige vervingspenger.⁸⁰

Vervingen ble et problem for de utskrevne regimentene, som mistet folk til komplettering av rullene. Regimentssjef Günther i Tønsberg kunne i 1752 melde at året før var 22 husmannssønner som hørte til hans regiments legder, blitt vervet.⁸¹ Vervingen var åpenbart mest intens i Akershus stift. Men det er grunn til å tro at ververe også forsøkte seg i andre landsdeler. Ververne kom fra de norske vervede regimentene, men også fra vervede regimenter i Danmark og fra kongens livgarde til fots, som for det aller meste rekrutterte i Norge.

Etter en kongelig bestemmelse fra 1746 skulle verving foregå på en ordentlig måte.⁸² Ververne skulle være over- eller underoffiserer som skulle være forsynt med vervepass signert av feltmarskalk Arnold med anvisning av hvilke områder de kunne verve i. Den såkalte frimannsverving uten vervepass skulle være forbudt. Den ble utført av karer som hadde permisjon fra sitt vervede kompani – var frimenn – og gjerne vervet noen rekrutter som de tok med seg når de skulle på den årlige mønstringen i kompaniet – sikkert mot en form for godtgjørelse. Ofte var rekruttene forespeilet at de òg kunne bli frimenn og slippe tjeneste og ikke bli vervet for mer enn åtte år (og ofte kunne de slippe fri tidligere). Til sammenligning måtte de utskrevne soldatene være i tjeneste fra 9 til 14 år og møte til eksersis ved kirken og generalmønstring. Frimennene som vanligvis oppholdt seg i legdene, så dette som en mye større belastning enn å bli vervet og greide å overtale en del av det unge mannskapet, som det het i en samtidig utredning.⁸³ Samtidig skapte forskjellen i tjenestetid sjalusi mellom vervede og utskrevne soldater.⁸⁴

På tross av forbudet ble det ikke slutt på frimannsvervingen. Greve og oberst Wedel Jarlsberg skrev i 1752 til Arnold og klaget over at omløpende frimenn som hverken hadde vervepass eller vært til konfirmasjon,

gaar omkring og sniger Penger i Lommerne paa det unge Mandskab, ja træcker Kaarde, og truer at dersom den, de haver stucket pengene i Lommene paa, iche vil følge med dem, saa vil de baade hugge og lemleste dem, hvormed de og truer Værterne eller Forældrene, naar de gjør modstand for Deres børns eller tieneres borttagelse.⁸⁵

79. Forordning 23.11.1739, i Fogtman, *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve*, 4. del, 1. bd. 1730–39: 786. Fullstendig gjengitt i RA/EA-5419E/Ef/L0071, legg 656, vedlagt siste legg.

80. RA/EA-5419E/Ef/L0071, legg 656, Pro memoria fra Lerche til Arnold 9.9.1752.

81. Samme sted, brev fra Günther til Arnold 29.2.1752.

82. Reskript 24.8.1746, Fogtman, *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve*, 5. del, 1. bd. 1746–1754, København 1787: 3. RA/EA-5419E/Ef/L0071, legg 682, brev til kongen fra Arnold og Hein 16.10.1751.

83. RA/EA-5419E/Ef/L0071, legg 656, udatert oversikt til kongen vedlagt brev 1.5.1739.

84. Samme sted, udatert notat, vedlagt dokument 296.

85. RA/EA-5419E/Ef/L0071, legg 656, brev fra Wedel Jarlsberg til Arnold 18.4.1752.

Også fra andre regimentssjefer i Akershus stift strømmet klagene inn til Arnold, for de hadde vanskeligheter med å få komplettert kompaniene på grunn av vervingen. I noen distrikter i Akershus stiftamt og Smålenenes amt hadde Arnold og generalkrigskommissær Hein oppnådd å få et forbud mot verving i 1740-årene, og i en innstilling til kongen i 1751 foreslo de at det skulle bli ulovlig å verve i hele Akershus stift, og at ververne i stedet skulle henvises til Kristiansand, Bergen og Trondheims stifter.⁸⁶ Dette møtte motstand hos overkrigssekretæren general Lerche i København. Det er naturlig å tenke seg at Lerche ikke ønsket at vervingen til de danske enhetene skulle bli vanskeliggjort, og noen år senere ble vervingen i stedet helt fri.⁸⁷

Grev Frederik Ludvig Danneskiold Laurvig (altså greven i Larvik), som bodde i Danmark og var offiser, synes å ha vært den som drev mest aktiv rekruttering i Norge, iallfall fra dansk side. Den foregikk imidlertid i tett kontakt med øverstbefalende i Norge, feltmarskalk Arnold. I september 1756 skrev han til Arnold og takket for at han hadde vært behjelpelig med å få vervet noen kraftige karer til hans eget kompani.⁸⁸ Våren eller sommeren året etter skrev han til feltmarskalken om tillatelse til å verve gardister til kongens livgarde til fots i København, som Arnold selv hadde kommandert.⁸⁹ Feltmarskalken må ha vært i en vanskelig stilling. Han støttet norske regimentssjefer som ville ha vervingen forbudt, men måtte samtidig legge forholdene til rette for verving fra Danmark.

Løsningen var kanskje å unngå Akershus stiftamt, som var mest belastet med verving, og på slutten av 1750-årene vervet da også Danneskiold-Laurvig i Nordlands amt, dagens Nordland og Troms – en landsdel som var unntatt fra militær utskrivning og derfor burde være jomfruelig mark.⁹⁰ Men dette var lite populært i Nordlands amt, der de unge karer trengtes som tjenere eller til fisket. Amtmann Hagerup klaget i februar 1759 til Søetatens generalkommissariat over vervingen, «hvorpaa friske Excempler haves».⁹¹

En del av regimentssjefene berørte vervingen i sine kommentarer i 1779 og 1780. Flere kommenterte at vervingstiden måtte være minst åtte–ni år, for ellers kunne det være mer fristende å la seg verve enn å bli utskrevet.⁹²

En rask visitt til Øystein Rian

I artikkelen «Hvorfor var det ikke nordmennene som forlot Fredrik 6?» fra 2014, der Øystein Rian går svært langt i å understreke eneveldets fullstendige kontroll – ideologisk, politisk og økonomisk – over Norge og nordmennene i unionstiden, har han også perspektiver på militærmakten.⁹³

Han poengterer at det var en av eneveldets største triumfer at det klarte å skrive ut den norske allmuen til en omfattende militærtjeneste. Utskrivningen var effektiv, og den påståtte norske bondefriheten var ikke merkbar i utskrivningene, «der alle ledd i embetsverket sørget for at soldater og matroser utførte pliktene sine».⁹⁴

86. Samme sted, legg 682, til kongen fra Arnold og Hein 16.10.1751.

87. Samme sted, legg 656, pro memoria fra Lerche til Arnold og Hein 9.9.1752. Forbud opphevet 20.3.1754, Fogtman, *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve*, 5. del, 1. bd. 1746–1754, København 1787: 499.

88. RA/EA-5419/D/L0470/0003, brev fra Laurvig til Arnold 25.9.1756.

89. Samme sted, nevnt i brev til Arnold 27.8.1757.

90. Samme sted, kontrakt 13.8.1757 vedlagt brev 27.8.1757.

91. Statsarkivet i Trondheim, Nordlands Amts kopibok nr. 20 1750–67, brev fra Hagerup 23.2.1757. Poenget var at Nordlands amt ikke skulle være tilgjengelig for ververe fordi de unge karene fra amtet skulle gjøre tjeneste ved Fredriksvern verft, en ordning som var innført i 1757 (Johannessen 2014b: 80–82).

92. RA/EA-5420/E/Eb/L0021, uttalelse nr. 7, s. 7.

93. Rian 2014a. Se også Johannessen 2014a og Rian 2014b.

94. Rian 2014a: 33.

Her overvurderer Rian tvangsmomentet. Vi har sett at innrulleringen av matroser var frivillig, og at bondefriheten absolutt var til stede, i den forstand at bønder i en viss utstrekning ble unntatt fra utskrivning og også på andre måter begunstiget. Samtidig har han rett i at utskrivningene kan oppfattes som en triumf for eneveldet, altså et uttrykk for statsmakt, spesielt på bakgrunn av at utskrivningene var lite populære og ble forsøkt unngått på mange måter. Men ett forbehold er på sin plass. I Rians artikkel er eneveldet langt på vei sammenfallende med København, det vil si at det var en meget høy grad av sentralstyring. Men det fantes en norsk hær, og den militære ekspansjonen som er omtalt ovenfor, var det i høy grad kommanderende general i Norge, feltmarskalk Arnold (bosatt i Kristiania), som sto bak. Han var også mannen bak etableringen av Den matematiske skole (Krigsskolen) i Kristiania og etter alt å dømme Fredriksvern verft og flåtestasjon.⁹⁵

Konklusjon

I den lange fredstiden etter 1720 nådde antall soldater i landet langt større høyder enn noen gang tidligere. Det var godt over 30 000 soldater på midten av 1700-tallet og omkring 30 000 på begynnelsen av 1800-tallet, mot ca. 14 000 hundre år tidligere. Soldatene kom praktisk talt ikke i kamp, men derimot ble det kamp om mannskapet. Sjøforsvaret, de vervede regimenter og andre enheter i Norge og også Danmark og de utskrevne regimentene i Norge kjempet i en viss utstrekning om de samme mannskapene, noe som førte til konflikter. Også med deler av det sivile samfunn ble det kamp om mannskapet.

Likevel skjedde det en kraftig økning av de utskrevne styrkene til lands, som utgjorde hovedtyngden av den norske militærmakten. Det var mulig fordi det i utgangspunktet var en del å ta av som ikke var blitt utskrevet, samtidig som befolkningen var i vekst. Men samtidig måtte utskrivningssystemet presses. Det hadde opprinnelig ikke vært meningen at bønder skulle skrives ut, men det ble likevel vanlig de fleste steder. Likeledes ble tjenestetiden tøyet.

Det var mange lokale variasjoner i hvordan utskrivningen ble organisert. På Vestlandet var det vanlig at bønder ble fritatt for utskrivning, noen få steder også husmenn, mens de ble utskrevet de fleste steder på Østlandet og i Trøndelag. Men det forekom at de fikk kortere tjenestetid. At bondesønner som generell regel ikke skulle verves, viser også at det ble tatt spesielle hensyn til bøndene.

Oppfatningen blant sivile og militære embetsmenn var at det var viktig at bøndene konsentrerte seg om gårdsdriften, og at de skulle sikres tjenestefolk. Det var nærmest av nasjonaløkonomiske grunner, men trolig også fordi de betalte skatt, som var av avgjørende betydning for militærvesenet.

Litteratur

- Bjerg, H.C., & Melien, T.J. (red.). (2017). *For Kongen og Flåten: Matros Trosners dagbok 1710–1714* (2 bd.). Bergen: Fagbokforlaget.
- Ersland, G.A., & Holm, T.H. (2000). *Norsk forsvarshistorie*, bd. 1, *Krigsmakt og kongemakt 900–1814*. Bergen: Eide.
- Feldbæk, O. (1998). *Nærhed og adskillelse: Danmark-Norge 1380–1814*, bd. 4. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gjeruldsen, O.H. (2013). *Den norske hæren 1660–79 – utskrivning og organisering* (doktorgradsavhandling). Universitetet i Oslo.

95. Johannessen 2014b: 16, 23.

- Holm, E. (1897). *Danmark-Norges historie*, bd. 3, del 1. København: Gad.
- Johannessen, F.E. (1990). *Gausdal bygdehistorie*, bd. 3, *Folkevekst og levkår*. Lillehammer: Thorsrud.
- Johannessen, F.E. (1996). Gjør din plikt, krev din rett: Offentlig pliktarbeid i Norge. I Ø. Rian, F.E. Johannessen, Ø. Sørensen & F. Fuglestad (red.), *Revolusjon og resonnement: Festskrift til Kåre Tønnesson* (s. 232–252). Oslo: Universitetsforlaget.
- Johannessen, F.E. (2013). Militærtjenesten i Nord-Norge og utskrivningen til Fredriksvern. *Historisk tidsskrift*, 92(3), 405–424.
- Johannessen, F.E. (2014a). Nordmennene og det fjerne styret: Replik til Øystein Rian. *Historisk tidsskrift*, 93(3), 471–473.
- Johannessen, F.E. (2014b). *Skjærgårdsflåte i solnedgang: Fredriksvern verft og kystforsvaret 1750–1814*. Larvik: Liv Forlag.
- Langholm, S. (1966). *Stillingsretten i norsk vernepliktsdebatt og vernepliktslovgivning 1848–1876*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lind, G. (1986). Den dansk-norske hær i det 18. århundre – optimering, modernisering og professionalisering. (*Dansk*) *Historisk Tidsskrift*, 86, 26–73.
- Lind, G. (1994). *Hæren og magten i Danmark 1614–1662*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Nåvik, Ø. (1996). *Vernepliktens historie 950–1996*. Oslo: Elanders Forlag.
- Ramstad, M. (1996). *Soldat og håndverker: Spenninger mellom militære og sivile næringsrettigheter i garnisonsbyene på 1700-tallet*. Oslo: Tingbokprosjektet.
- Rian, Ø. (1995). *Den nye begynnelsen 1520–1660*, bd. 5 i K. Helle (red.), *Aschehougs norgeshistorie*. Oslo: Aschehoug.
- Rian, Ø. (1997). *Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648*, bd. 2 i *Danmark-Norge 1380-1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (2014a). Hvorfor var det ikke nordmennene som forlot Fredrik 6? *Historisk tidsskrift*, 93(1), 9–33.
- Rian, Ø. (2014b). Ikke så fjernt styre: Svar til Finn Erhard Johannessen. *Historisk tidsskrift*, 93(4), 629–632.
- Seerup, J.J. (2010). *Søetaten i 1700-tallet: Organisation, personel og dagligliv i 1700-tallets danske flåde* (doktorgradsavhandling). Københavns Universitet.
- Seerup, J.J. (2014). Flådebyen København. I H. Fabricius mfl. (red.), *Historiske meddelelser om København 2014* (s. 144–195). København: Selskabet for Københavns historie.
- Sogner, S. (1996). *Krig og fred 1660–1780*, bd. 6 i Knut Helle (red.), *Aschehougs norgeshistorie*. Oslo: Aschehoug.
- Steen, S. (1930). *Det norske folks liv og historie*, bd. 5. Oslo: Aschehoug.
- Struwe, L.B. (2009). *Jeg er sikker på, at Danmark har onde hensigter over for Sverige: Kriserne i Norden i 1740'erne* (doktorgradsavhandling). Syddansk Universitet, Odense.
- Vaupell, O. (1876). *Den danske hærs historie til nutiden og den norske hærs historie indtil 1814*. København: Gyldendal.
- Ødegaard, T. (2010). *Oppgjøret med røverstaten Algier 1769–72*. Horten: Marinemuseet.
- Ødegaard, T. (2016). *Sjøfartsdirektør Jens Sørensens norske reiser*. Fredrikstad: Kystforlaget.
- Østhus, H. (2017). Tvungen til tjeneste? Tjenesteplikten i Danmark-Norge på 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet. *Arbetarhistorie*, (3–4), 26–31.
- Øvrebø, E. (1996). *I kongens teneste: Militær utskrivning frå Bergens stift under Store nordiske krig 1709–1719*. Bergen: Riksarkivaren.